

UOT 1

ŞUMER SİVİLİZASIYASI

Nazim HÜSEYNLİ*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 6 sentyabr 2019; çapa qəbul edilmişdir: 9 oktyabr 2019; online-da çap edilmişdir: 20 dekabr 2019

Received: 6th September 2019; accepted: 9th October 2019; published online: 20th December 2019

Açar sözlər: sivilizasiya, Şumer, tarix, mədəniyyət, elm

Giriş

İnsan öz keçmişini bilməli, mənsub olduğu xalqın maddi-mənəvi dünyası ilə yaxından tanış olmalıdır. Çünki keçmişini bilmədən gələcəyə addım atmaq, gələcək üçün nəticələr çıxarmaq mümkün deyil. Bəşər tarixi təxmin ediləndən qat-qat üstün bir texnologiya və mədəniyyətə sahib olduğunu göstərən yüzlərlə dəlil və tapıntı ilə doludur. Alimlər araşdırmalar və faktlara əsasən bəşər tarixində ilk sivilizasiya olaraq Şumer sivilizasiyasını qeyd etmişlər. Arxeoloji qazıntılar zamanı bilinmişdir ki, Şumer sivilizasiyası dövründə Şumerlər sözün əsil mənasında təkcə tarixilik baxımından yox, həm də əhatə dairəsinə görə yüksək mədəniyyətə malik bir xalq olmuşdur.

B.e.ə. 3800-cü ildə arxeoloqların Enkinin birinci məbədinə aşkar etməsi Şumer sivilizasiyasının başlanğıcı hesab edilir. İlk dəfə Yaxın Şərqdə əkinçilik rüşeyminin (arpa və buğdanın mədəniləşdirilməsi - N.H.) inkişaf etməsi, orta daş dövründə (mezolit) daşdan oraq hazırlanması və s. b.e.ə. XI minillikdən başlayaraq, Yaxın Şərqdə sivilizasiyanın inkişafının göstəriciləri idilər. Bəşəriyyətin yazılı elmləri, metal emalı, təkərin kəşfi və bu kimi bir çox yenilikləri də məhz Şumerlərin adı ilə bağlıdır.

Müasir dövrün şumeroloq-alimi Semuel Noah Kramer 1956-cı ildə sistemli şəkildə Şumerlərin sivilizasiyasını, ədəbi ənənələrini kəşf edərək bəşəriyyətin istifadəsinə verdi. Qədim kurqanların birində tapılmış gil lövhələrdən əldə olunmuş materiallar nəticəsində, Kramer Şumerlərin iki palatalı parlament; məktəb, kosmoqoniya və kosmologiya; farmakologiya; “əkinçi təqvimi”; atalar sözləri və söyləmləri; ədəbi debatlar; “Nuh” əfsanəsi, kitabxana kataloqu; bəşəriyyət tarixində ilk “qəhrəmanlar erası”; sosial islahatlar; təbabət və kənd təsərrüfatı; dünyada ilk nizam axtarışı və harmoniya kimi bir sıra ilklərə imza atdıqlarını qeyd etmişdir (2, s. 50-51).

İkiçayarasında son onilliklərdə aparılan araşdırmalar nəticəsində Şumer sivilizasiyasının inkişafını göstərən bir sıra amillər aşkarlanmışdır. Bu amillərdən biri astronomiya sahəsinə göstərilən maraq və araşdırmalar idi. Bu da sübut edir ki, başqa sahələrdə olduğu kimi astronomiya elminə dair biliklərin rüşeymləri də məhz bu bölgədə formalaşmış və günümüze qədər inkişaf edib təkmilləşmişdir. Şumerlərin astronomiyaya olan maraqları onları bürclər və yad planetlər haqqında araşdırmalar etməyə sövq etmişdir. Astronomiya sahəsindəki tədqiqatlar və III Ur sülaləsi dövründə tikinti işlərində hesabların aparılması riyazi hesablamalar tələb edirdi ki, bu da Şumerlərdə başqa bir elm sahəsinin, riyaziyyatın inkişafına təkan verdi.

* fəlsəfə elmləri doktoru, prof., BAAU
e-mail: hüseylin1956@rambler.ru

Şumer sivilizasiyasının inkişafına təkan verən amillərdən biri də Mesopotamiya ərazisinin təbii sərvətlərlə zəngin olması idi. Bunlar arasında neft xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Şumerlər bir çox sahələrdə, hətta təbabətdə də neft məhsullarından istifadə etdirdilər. Bəzi hallarda “nafta” və “napatu” (“yanan daşlar”) kimi işlədilən “neft” sözünün özü də Şumer mənşəlidir.

Şumer mədəniyyətində digər əsaslı inkişaf təhsil sahəsində özünü göstərirdi. Belə ki, alimlər b.e.ə. III minilliyin əvvəllərində Şumerlərin təhsil sisteminin formalaşması fikrini irəli sürmüşlər. Bu isə məktəblərin yaranması və yazının ixtirası ilə nəticələnmişdir. Arxeoloji araşdırmalar nəticəsində Şuruppakda b.e.ə. III minilliyə aid olan məktəb binası aşkar edilmişdir.

Mesopotamiya ərazisində aparılan tədqiqatlar nəticəsində Şumer sivilizasiyasına məxsus olduğu sübut edilən bir sıra tikinti qalıqları və yazılı lövhələr aşkarlanmışdır. Laqaşda aparılan qazıntı işləri nəticəsində arxeoloqlar Nippur şəhərinin Şumer və Akkad hakimiyyətinin dini mərkəzi olduğunu təsdiq etmişdir. Onlar buradan 30 mindən çox mətn yerləşən lövhə əldə etmişdirlər, amma onların çoxunun mənası hələ də açılmamış qalmaqdadır. Araşdırmalar nəticəsində Ur şəhərində gözəl güldan, bəzək əşyaları, silah, araba, qızıl, gümüş və tunc dəbilqə, toxuculuq sənətinin maddi izləri, məhkəmə protokolları, Kişdə isə b.e.ə. 3000-ci ilə aid böyük bina və zikkurat aşkar edilmişdir (2, s. 57-58). Həmçinin, arxeoloqlar Uruk şəhərinin b.e.ə. IV minilliyə aid olduğunu müəyyənləşdirmişdirlər. Burada sobada bişirilmiş yazılı keramika və dulusçuluq sənətinə aid nümunələr tapılmışdır. Həmin dövrdə əhəng plitələr vasitəsi ilə yol inşası aparılmışdır. Bununla yanaşı Uruk şəhərində ilk zikkurat, ilk yazı abidə və ilk slindrik möhür də aşkarlanmışdır (2, s. 59).

Yaxın Şərqdə Şumer sivilizasiyasına gedən yol

R.C.Breydvud və B.Xouv özlərinin “İraq Kürdüstanında tarixəqədərki tədqiqatlar” əsərində genetik tədqiqatların nəticələrinin arxeoloji tapıntılar ilə tamamilə üst-üstə düşməsi qənaətinə gəlmişdirlər. Heç bir şübhə doğurmur ki, harada “zəkali insan” peyda olmuşdursa, orada əkinçiliyin ilkin rüşeymi yaradılmışdır və onların yaratdıqları sadə sivilizasiya Yaxın Şərqdə yaranmışdır. Müxtəlif sahə alimlərinin radiokarbon təhlil və genetik təhlil üsullarının köməyi ilə apardıqları araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, kənd təsərrüfatı və mədəniyyətinə aid olan nə varsa ilk olaraq Yaxın Şərqdə əhəlləşdirilmişdir. İnsanların Yaxın Şərqdə ilk mədəniləşdirdikləri bitki və meyvələrə alma, gavalı, zeytun, fındıq, qoz, üzüm, arpa və buğda daxildir. İlk əhəlləşdirilmiş heyvan olan it də b.e.ə. 9500-cü ildə Yaxın Şərqdə əhəlləşdirilmişdir (2, s. 14-17).

Yaxın Şərqdə b.e.ə. XI minillikdə orta daş dövrünə (mezolit) keçid baş vermişdir. Bu dövrdən etibarən Yaxın Şərqdə sivilizasiya inkişaf etməyə başlamışdır. Bunun nəticəsində Mesopotamiyada daşdan ilk dəfə oraq da hazırlanmış, b.e.ə. V minillikdə isə keramika istehsal olunmuşdur (2, s. 17-19). Şumerlərin sivilizasiyası tarixinin inkişafında arabanın ixtirası da xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı (1, s. 101).

Şumer sivilizasiyasının inkişafında astronomiya sahəsində və zəkali mövcudatlar haqqında apardıqları araşdırmalardır, mühüm əhəmiyyət daşıyır. Yer kürəsinə zəkali mövcudatların gəlməsi və burada məskunlaşması haqqında hipoteza bizim sivilizasiyadan daha inkişaf etmiş sivilizasiyanın mövcudluğu haqqında fikirləri təsdiqləyir. Həmin zəkali mövcudatların vətəni yerə yaxınlığına görə Mars və Venera hesab edilir. Bu gün bizə yəqindir ki, Yerə yaxın olan planetlərdə nə zəkali həyat, nə də yüksək inkişaf etmiş sivilizasiya mövcuddur. Başqaları hesab edirlər ki, zəkali mövcudatlar Yerə başqa ulduzlardan və yaxud qalaktikalardan gəlmişlər. Əgər hesab etsək ki, zəkali mövcudatların məskunlaşdıqları “kosmik ev” Yer kürəsindən həddən ziyadə məsafədədir, işıq sürətini nəzərə alsaq belə, onların gəlişi mümkün hal ola bilməzdi (2, s. 185). Lakin Şumer-

lər “Göy sakini”, “Xalis yer” və yaxud “gəlmə sakinlər”in mövcudluğuna inanırdılar. Onlar Enlil, Enki və Ninhursaqın Yerə Göydən gəlmələri fikrini irəli sürmüşlər. Onların ataları isə ali idaredici kimi Göy sakini olmuşdur. ŞAR.UR (“hökmdar ovçusu”) və ŞAR.QAS (“hökmdar qatili”) tanrı silahları olmuşdur (2, s. 184-185). Nippurda Enlilin yeri “Göy-Yer əlaqəsi”, bəzən isə AB.QAL (“Yol göstərən ağa”) adlandırmışlar. Müasir dövrümüzdə astronomlar Günəş sisteminin tərkibinə Yer, Günəş, Ay, Merkuri, Venera, Mars, Yupiter, Saturn, Uran, Neptun və Pluton planetləri daxil etmişlər. Lakin Şumerlər lap qədimdən Günəş sisteminin mövcudluğunu təsdiq etmiş və onun tərkibinə Günəş və on bir planetin daxil olduğunu göstərmişlər (2, s. 186, 188). Bu gün bizə məlumdur ki, böyük Yupiter və Saturnun arxasında insanın ağına gəlməyən məsafədə iki böyük planet (Uran və Neptun) yerləşir. 1781-ci ildə təkmilləşmiş teleskopun köməyi ilə Uran aşkar edilmişdir. Bundan əlli il sonra astronomlar müşahidələri əsasında belə nəticəyə gəlmişlər ki, planetlərin hərəkəti yolunda hər hansı bir planet ona təsir göstərir. 1846-cı ildə riyazi yolla məlum olmayan planet - Neptun aşkar edildi. Sonra isə XX əsrin sonunda aydın oldu ki, Neptun özü qravitasiya sahəsinin quruluşunun təsiri altındadır. Daha sonradan alimlər başqa bir planetin də mövcud olub olmaması sualı ilə üzləşdilər. Araşdırmalar nəticəsində 1930-cu ildə astronomlar Pluton planetini aşkar etdilər. 1780-ci il və ona qədər ki, dörd yüz illikdə insanlar əmin idilər ki, Günəş sistemində doqquz göy cismi mövcud olmuşdur: Günəş, Ay, Merkuri, Venera, Mars, Yupiter, Saturn, Uran, Neptun. Yer kürəsinin Günəş ətrafında fırlanması faktını alimlər Nikolay Kopernikin adı ilə bağlayırlar. Kopernik bu məsələni 1543-cü ildə ölümü ərəfəsində bildirmişdir (2, s. 189).

Beləliklə, İkiçayarasında son dövrdə aparılan araşdırmalar bir daha təsdiq edir ki, başqa sahələrdə olduğu kimi astronomiyaya dair biliklərimizin rüşeymləri məhz bu bölgədə formalaşmışdır. Biz bu elmdə Şumerlərə əsaslanırıq və onların fikirlərini inkişaf etdirib təkmilləşdiririk (2, s. 195). İkiçayarası astronomlarının toplanılmış biliklərinin diapozonu həddən ziyadə geniş idi. Neçə minilliklər keçməsinə baxmayaraq, arxeoloqlar yazılar, möhürlər, baryeflər, göy cismlərinin siyahıları, təqvim, Günəşin və planetlərin çıxması-batması cədvəli, Günəşin tutulmasının əvvəlcədən söylənilməsi və s. dair kifayət qədər mətnlər tapmışlar. Son dövrə aid mətnlər astronomiya və astrologiyaya həsr olunmuşdur. Ayın tutulması, kometaların peyda olması, Yupiter və Veneranın yaxınlaşması kimi hadisələr müharibə, quraqlıq, xalq narahatlığı və tanrıların xeyirxah narahatlıqları və s. kimi hadisələrlə əlaqləndirilmişdir. Bununla yanaşı astrologiya geniş və dəqiq astronomik biliklərin olmasını tələb edirdi. Çünki bunsuz gələcək hadisələri öncədən təxmin etmək mümkün deyildi. İkiçayarasının sakinləri belə biliyə malik olmaqla hərəkətsiz ulduzlar və “Çaşmış” planetlər arasında fərqi araşdırmışlar, həmçinin onlar Günəş və Ayın nə ulduzlara, nə də planetlərə aid olmadığını bilmişlər. Onlar kometalar, metooraxlar və göy hadisələri haqqında təsəvvürlərə malik olmuşlar. Həmçinin Günəş, Yer və Ayın nisbi hərəkətlərini hesablamağı bilirdilər, tutulmanı əvvəlcədən söyləyirdilər. Onlar Günəş sisteminin daxilində Yerın orbit üzrə hərəkətini göy cisimlərinin hərəkətləri ilə əlaqləndirməyi bacarırdılar (2, s. 194-195).

Nineviyada Aşurbanipalın kitabxanasında saxlanan astronomiya və astrologiyaya dair 25000 gil lövhədə Şumer mənbələrinə istinad olunmuşdur. Babillərin “Tanrı günü” adlandırdıqları baş astronomik traktat Şumer lövhələrindən köçürülmüşdür (2, s.199). Qədim İkiçayarasında göy haqqında elmin sirləri astronom-kahinlər tərəfindən öyrənilmiş, nəsildən nəslə ötürülmüşdür. Astronomiya cəmiyyəti ulduzların həqiqi qruplarını aşkar etmək üçün 1925-ci ildə vahid qayda tətbiq etdilər, bu qaydaya görə Göy qübbəsi üç “yola” ayrılmışdır: 1) Şimal yolu “Enlil yolu”; 2) Cənub yolu “Enki yolu”; 3) Mərkəz yolu “An yolu”. Bu qaydaya əsasən ulduzlar isə səksən səkkiz bürcdən təşkil olunmuşdur. Göyün mərkəzi sahəsində on iki zodiakal bürclər yerləşmişdir ki, bu da “Anın

yolu”na uyğundur. Bundan başqa Şumerlər ulduzları on iki bürc halında qruplaşdırmışlar. Qədim dövrdə və indi də bu cür bölgü Zodiak anlayışı ilə əlaqədardır. Günəş ətrafında Yer orbiti otuz dərəcəli bucaqla on iki bərabər hissəyə ayrılmışdır. Bu seqmentlərin hər birində yerləşən ulduz bürclərlə qruplaşdırılır (2, s. 199-200). Neçə illərdir ki, qərb sivilizasiyası bürclər, onların hissələri və ayrı-ayrı ulduzların adlarının qədim yunan mifologiyasından götürüldüyünü və onların kəşfinin yunanlara məxsus olduğunu iddia edirdilər. Hal-hazırda bizə tamamilə məlum olmuşdur ki, yunan astronomları hazır astronomiyamı Şumerlərdən götürmüş, özlərinin dilinə çevirərək miflərinə daxil etmişlər. İndi məlum olur ki, Hipparx, Yevdoks və başqaları öz biliklərini haradan əldə etmişlər. Hətta böyük yunan astronomu b.e.ə. 585-ci ildə “Zodiak” sözü “Zodiakos Kiklos” (“Heyvanlar dairəsi”) yunan sözündən götürüldüyünü iddia etmişdir. Onların fikirlərinə görə ulduz formalarının qrupu şir, balıq və digər təsvirlərlə verilmişdir. Onu qeyd edək ki, ulduzların və bürclərin adları, onların təsviri Şumerlərin UL.XE-sindən (“şəfəq saçan sürü (heyvanlar haqqında)”) götürülmüşdür: Zodiak işarələrinin təsviri və onların adları neçə minilliklər keçməsinə baxmayaraq praktik olaraq dəyişməz qalmışdır. Avropa astronomları teleskopun Ptolemey tərəfindən ixtira edildiyini iddia etmişlər. Ptolemeyin təsnifatında şimal yarımkürəsində on iki bürcün olduğu göstərilmişdir. 1925-ci ildə qəbul olunmuş müasir təsnifatada isə Şumerlərin “Enlil Yolu”nda 28 bürcün yerləşdiyi göstərilmişdir. Burada Ptolemeydən fərqli olaraq Göyün şimal hissəsindəki bürclər identifikasiya edilmiş və onların səkkizinin adı verilmişdir. Göy cisimlərinin hamısından “Enlil yolu”nda on ikisi Enlilə məxsus olduğu, analogi olaraq “An yolu”nda zodikallı bürclərdən on ikisi Ana məxsus olduğu, “Enki yolu”nda isə on ikisi Enkiyə məxsus olduğu göstərilmişdir. T.C.Pinçes 1900-cü ildə şərqsünasların kral cəmiyyətində çıxış edərək məlumat verdi ki, bütün İkiçayarası astrologiyasını yenidən öyrənmək lazımdır. Şumerlərə görə, hər təqvim ili aprel (İkiçayarasının təqviminin birinci ayı) ayından başlayaraq, 12-yə qədər davam edir (2, s. 200-203). Şumerlər özlərinin Günəş sisteminə daxil olan bütün Göy cisimlərini (planetlər, ulduzlar və bürclər) MUL (“göydən kim şəfəq saçır”) termini ilə işarə etmişlər. Bu sistemə daxil olan hər bir ünsürü isə LU.BAD (“Günəş sisteminə daxil olan üzv”) adlandırmışlar. Burada LU sözü “uzaq, hündür” anlamını verir (2, s. 211).

Bir çox tarixçilər təqvimin kəşfi və tərtibi üsullarını babillilərə və assurlara aid etsə də, bu sahədə də ilkə imza atan məhz Şumerlər olmuşdur. Şumerlərdə əsas təqvim Enlilin sitayiş mərkəzi olan Nippur təqvimi olmuşdur. Müasir təqvimlərin özü də Nippur təqvimi əsasında tərtib edilmişdir. Şumerlər hesab edirdilər ki, yeni il (yaz) gecə və gündüz bərabərliyindən Günəşin keçməsi anıdır. Professor Stiven Lenqdon aşkar etmişdir ki, Urun b.e.ə. 2400 il yaşamış hökmdarı Dungiinin məlumatına görə Nippur təqvimi tərtib olunarkən Günəşin batma nöqtəsinə nəzərən yerləşən göyün müəyyən cismi ayrılır, bu dəqiq an yeni ilin başlanğıcını göstərir. Ola bilsin ki, Şumerlər zəruri cihaz və alətlərə malik olmasınlar, ancaq onlar mürəkkəb astronomik və riyazi üsullara, sferik astronomiya və həndəsə dair biliklərə malik olmuşlar (2, s. 197-198).

Şumerlərdə Dub termini 360 dərəcəli “Dünya çevrəsi”ni, yəni göy qövslərini işarə etmişdir. Astronomik və riyazi hesablamalarda AN.UR (“Göy horizontu”) anlayışı vasitəsilə göy cisimlərinin çıxma və batma horizontlarını müəyyənləşdirmişlər. Bu xəyalda tutulmuş horizontala perpendikulyar olaraq NU.BU.SA.DA şaquli xəttini keçirmişlər və bu kəsişmə nöqtəsini isə AN.PA adlandırmışlar, yəni zenit nöqtəsi. Bundan başqa Şumerlər bu gün müasir elmə məlum olan meridian xətlərini və uzunluq dairəsi haqqında ilkin təsəvvürlərə malik olmuş və onu AN.BİL (“Göyün odlu nöqtəsi” və ya “Göyün orta xətti”) adlandırmışlar.

Şumerdə dövlət idarəçiliyi və qanunvericilik

Şumerdə dövlət idarəçiliyində parlamentin xüsusi yeri olmuşdur. Burada iki palatalı parlament mövcud olmuşdur. *“Bir gün ağsaqqalların yığıncaq iclasında Kiş ilə danışmalar müzakirə olunarkən qocalmamış Gelqamış cavan adamlara “kişilərin yığıncağı” müraciətini edərək, müharibəyə səs verdi”* (2, s. 52). Bundan 5 min il əvvələ aid olan “Gelqamış” dastanından götürülmüş bu hissə də iki palatalı parlamentin mövcudluğunu təsdiq edir. Ölkənin daxili və xarici münasibətləri, müharibə və sülh məsələləri parlamentdə müzakirə olunurdu

Qədim dövrlərdə Şumer cəmiyyətində insanlar arasında sosial, dövlətlərarası siyasi münasibətlərdə problemlərin sayının durmadan artması b.e.ə. 2600-cü ildə Şumer hökmdarı Urukaginanı islahatlar keçirməyə vadar etdi. Onun keçirdiyi islahatlar bu sahədə atılmış ilk addım olmuşdur. Urukagina əvvəlcə problemləri yaradan ictimai nöqsanları və səbəbləri araşdırdı və onları aradan qaldırmaq yollarını müəyyənləşdirdi. O, bunu etmək üçün müəyyən dekretlər qəbul etdi. Bu dekretlərdə əvvəlcə ictimai nöqsanlar və səbəblər sadalanırdı, sonra isə problemin həll edilməsi, nöqsanların aradan qaldırılması haqqında müəyyənləşdirilmiş ölçülər göstərilirdi. Sadalanan nöqsanlar arasında məmurların öz vəzifə səlahiyyətlərini aşması, vəzifələrindən sui-istifadə etmək, dövlət hakimiyyətini təhqir etmək, tacirlər üçün yüksək qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi, bu və digər sui-istifadələr, islahatlar bəndlərdə göstərilmişdir. Məmur “xeyirxah eşşək və ev” üçün öz xeyrinə qiymət təyin edə bilməzdi. “Güclü insan” adı vətəndaşı incidə bilməzdi. İslahatlar şikəstlərin, qul qadınlrının və yetimlərin hüquqlarını müdafiə edirdi. Bununla yanaşı, bundan 5 min il əvvəl Şumer qanunları boşanmış qadınlrının hüquqlarını müdafiə edirdi. Urukagina təsdiq edirdi ki, tanrı Ninhursu ona tapşırılmışdır ki, “əvvəlki günlərin nizamını bərpa etmək lazımdır”. Yəni qədim qanunları və köhnə sistemi yenidən bərpa etmək lazımdır (2, s. 53).

Şumerlərdə qanunların icrası məhkəmə sistemi ilə tənzimlənirdi. Məhkəmə prosesi imzalanmış müqavilələr, qəbul edilmiş hökmlər və prosesin dəqiq qeydə alınması ilə həyata keçirilir, qərarlar üç və ya dörd hakimin rəyi əsasında çıxarıldı. Hakimlərdən biri “hökmdar hakimləri” siyahısından, digərləri isə 36 hakimdən ibarət siyahıdan götürülürdü. Şumerlər həmişə ədalət haqqında fikirləşirdi. Onlar əmin idilər ki, tanrılar hökmdarları Yerə ədaləti bərpa etsinlər deyə göndərmişdirlər (2, s. 54).

Şumerlərdən başqa sivilizasiyalara keçid

Həqiqətən, böyük Şumer sivilizasiyasını təhlil edərkən aşkar edirik ki, bizim əxlaq, ədalət haqqında təsəvvürlərimiz, qanunlar, memarlıq, incəsənət və texnologiyaya dair görüşlərimiz öz başlanğıcını Şumerlərdən götürmüşdür (2, s. 57). Tarixlilik və məntiqlilik cəhətdən yanaşsaq görərik ki, Şumer sivilizasiyası qədim dünya sivilizasiyaları arasında insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə etdiyinə görə həmişə yüksəkdə olmuş, bununla da sonrakı mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların əsası olmuşdur. Bu baxımdan heç bir tərəddüd etmədən söyləyə bilərik ki, Şumer sivilizasiyası müasir sivilizasiyaların da ilkin çıxış nöqtəsi olmuşdur. Bu hal bir sıra alimlərin gəldiyi nəticədə də təsdiqlənir (2, s. 59). Heç bir şübhə yoxdur ki, Yunanıstana din və miflər Aralıq dənizi adaları və Kiçik Asiya vasitəsilə Yaxın Şərqdən gəlmişdir. Alimlər hesab edir ki, təxminən b.e.ə. II minillikdə Hind-avropa dil qrupunda danışan xalqlar İranın şimal hissəsində məskunlaşmışdılar. Hətlər özlərinin panteonlarına və əfsanələrə görə Şumerlərə, onların sivilizasiyasına və onların tanrılarına minnətdar olmalıdır (2, s. 70-72). Hətlərin tarixini, mədəniyyətini və s. araşdıran alimlər onların Şumer panteonlarına sitayiş etmələrini təsdiq etmişlər. B.e.ə. 1600-cü ildə hətlər Babilistana Yaxın Şərqdən gəlmişlər. Buna baxmayaraq onların dili, ədəbiyyatı və dini növbəti minilliklərdə Asiyanın başqa bölgələrində aparıcı rola malik olmuşdur (2, s. 83-84). Sonralar aydınlaşdırılmışdır ki, hurritlər (hurilər) Şumer əfsanələrini danışmışlar, onların “qədim dilləri” Şumer dili olmuş-

dur. Hətta hurilərin incəsənətində Şumerlərin forma, mövzu və simvollarından istifadə edilmişdir (2, s.86). Necə ki, akkad mədəniyyəti və dini Şumer adətləri və inamları əsasında formalaşmış, inkişaf etmişdirsə, hurritlər də faktiki olaraq Şumer dinini dərk etmiş və saxlamışlar (2, s. 5).

Həmçinin Şumer mədəniyyəti Misir sivilizasiyasının və ondan sonrakı bir çox sivilizasiyaların da nəzəri mənbəyi olmuşdur. Şumerlərin əldə etdikləri hədsiz nailiyyətlərə böyük şəhərləri, yazını, ədəbiyyatı, məktəbi, monarxiyanı, məhkəməni, qanunları, təcirləri, sənayeçiləri, şairləri aid etmək olar. “Ədədlər və göy sirləri” saxlanılan məbədlərdə elmin riyaziyyat və astronomiya, biologiya və tibb, hüququn əsasları, aqrokimya və s. kimi sahələri də inkişaf etmişdir. Burada əldə olunmuş nailiyyətlər yazarlar tərəfindən gil lövhələrə köçürülər, sonra da kahinlərə öyrədilərdi. Həmin gil lövhələr məbədlərdə saxlanılır və nəsildən nəslə ötürülərdi.

Məbədlərin arasında zikkuratlar (“göylərə pilləli piramidalarla yüksəlmək”) xüsusi statusa malik olmuşdur. Zikkuratlar altarlardan ibarət olmuşdur. Altarlar isə müxtəlif tanrılara həsr edilmiş yaşayış otaqlarından, kahinlər üçün tədris siniflərindən və emalatxanalardan, anbar və inzibati otaqlardan ibarət olmuşdur. Zikkuratın yuxarı pilləsi ən ali tanrı üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bunların sayı yeddi olmuşdur. Zikkuratlar arasında Şumerlərin Nippur şəhərindəki zikkurat qədimliyi və əhəmiyyətliyi baxımından başqalarından əsaslı şəkildə fərqlənmişdir. Bu onunla izah olunur ki, Şumer panteonlar sistemində ali tanrı Enlilin sitayişxanası məhz bu zikkuratda olmuşdur. Bununla yanaşı Enlilin zikkuratu yerləşən şəhərin adının Nippur adlandırılması da təsadüfi xarakter daşımır. Nippur sözü Şumerçə NĪ.İBRU, yəni tanrıların “qərargah mənzili” anlamında işlədilmişdir. Bu zikkuratın daxili ərazisi düzbucaqlı formada hasarlanmışdır. Bəzən bu zikkurat Şumerçə E.KUR, yəni “yüksək ev” və yaxud “dağ evi” adlandırılmışdır. Zikkuratın və məbədlərin oriyentasiyası elə yerləşdirilmişdir ki, onun bucaqları işığın dörd tərəfinə uyğun gəlmişdir, yəni gün ərzində zikkuratın otaqları Günəş şüası ilə işıqlandırılmışdır. Çünki onu inşa edərkən dörd tərəfdən: Şimal-Şərq, Cənub-Şərq, Şimal-Qərb və Cənub-Qərb tərəfdən görünüş verilmişdir (1, s. 94-96). Enlilin Nippur şəhərindəki sitayiş mərkəzi (zikkuratu) Şumerlərin elm, mədəniyyət, din, hakimiyyət mərkəzi, həmçinin anunnakilərin missiyalarının idarə olunma mərkəzi olmuşdur. Həmin mərkəzdə “Tələlər lövhəsi” yerləşir, onu Şumerlər DUR.AN.KĪ (“Göy-yer əlaqəsi”) adlandırmışlar (1, s. 103-104). Şumerlər Göyə qalxan tanrıların geyimlərini AB.QAL (“kosmik gəmiləri idarə edən balıq formasındakı geyim”) kimi işarə etmişlər (2, s. 300).

B.e.ə. 4500-cü ildə mədəniyyət Yaxın Şərqdə tənəzzülə doğru getmişdir. Bundan sonra Yaxın Şərdə gözlənilmədən və izah oluna bilməyən bugünkü müasir mədəniyyətin əsası olan böyük sivilizasiyaların çiçəklənməsi dövrü başlamışdır (2, s. 19). Hətta latın əlifbasının, həmçinin bütün müasir əlifbanın əsasını təşkil edən yunan əlifbası Yaxın Şərqdən gəlmişdir. Təbii ki, b.e.ə. 331-ci ildə Böyük Aleksandrın farslar üzərində qələbəsinə qədər alimlər Yunanıstanın Yaxın Şərq ilə əlaqəsi olmasını bilirdilər (2, s. 21, 23). Alimlər tezliklə başa düşdülər ki, bütün Yaxın Şərqdə adlar müəyyən qiymətlərə malik olur. 1853-cü ildə ser Henri Roulinson şərqşünasların Kral cəmiyyətində məruzəsində göstərmişdir ki, bu adlar nə semit, nə də Hind-Avropa dil qrupuna yox “göründüyünə görə naməlum dillər qrupuna və yaxud tayfalara” aiddir. Bu hökmdar adları yazılan dil hansı dildir? Alimlər bu məruzədən sonra akkad dilinə müraciət etdilər və gördülər ki, hər bir işarə bir səsə malikdir. Həmin dövrdə yazıda simvollarından geniş istifadə olunurdu. Bu hadisənin yeganə ağıllı izahı ondan ibarət olmuşdur ki, akkad dilinə qədər piktoqrammadan istifadə edən qədim dil mövcud olmuşdur. Alimlər müəyyənləşdirdilər ki, akkad dilində başqa dillərdən götürülmüş sözlər heç bir dəyişiklik etmədən istifadə olunmuşdur (2, s. 30). Hər şeydən əvvəl akkad mətnləri Nineviyada Aşurbanipalın dağıdılmış kitabxanalarından əldə edilmişdir. Leyard öz həmkarları ilə həmin yerə gedərək

25 min ədəd lövhə gətirmişdir. “23” qrupuna aid olan lövhələrin hamısının sonu 23 lövhə; Şumer dili dəyişməmişdir” ifadəsi ilə qurtarmışdır. Başqa mətnlərdə tanrılar lövhələri Şumer dilində oxusun deyə Aşurbanipala yazmağın və oxumağın sirrini öyrətməsi fikri ifadə olunmuşdur.

Şumer sivilizasiyasını yox etmə cəhdləri

Tarixi fakt və tarixi həqiqət arasında müəyyən genetik əlaqələrin mövcudluğu daşınmazdır. Tarixi faktlar birdən-birə tarixi həqiqətlərə çevrilmir və uzun sürən proseslərin nəticəsində formalaşır. Şumer sivilizasiyası haqqında formalaşan tarixi həqiqətlər də uzun sürən tarixi proseslərin nəticəsi kimi meydana gəlmişdir. Bu prosesdə həqiqət kimi qəbul olunan fikirlər öz mahiyyətlərini itirir, yeni parametrlər daxil olur, mahiyyətə doğru intensiv axtarışlar aparılır. Bu söylənilənlər baxımından Şumer sivilizasiyasına yanaşsaq, görərik ki, Şumer həqiqətləri indiki nəslə olduğu kimi təqdim olunmamışdır. Həqiqətin həmişə yanılmalarla müşayiət olunması inkarolunmazdır. Yəni hər bir həqiqətdə yanılmalar, hər bir yanılmada isə həqiqətin rüşeymləri var. Şumerlər bizə bu yolla təqdim olunsaydı, elə ciddi problemlər ortaya çıxmazdı. Təəssüflər olsun ki, şumerlər yanılmalar və həqiqətlərin dialektik əlaqəsində yox, əsasən təhriflər və yalanların, mənimləmə və özününküləşdirmə əlaqələri fonunda verilmişdir.

Tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində şumerlərdən əldə olunmuş gil lövhələr dünya ölkələrinin muzeylərində saxlanılır, onlar tərəfindən araşdırılır, digər tədqiqatçılar isə tədqiqat işlərini həmin ölkə alimlərinin verdikləri informasiya əsasında aparırdılar. Belə olan şəraitdə obyektiv həqiqətin formalaşması problemə çevrilirdi.

1821-ci ildən başlayaraq, müxtəlif yollarla Leninqrad (indiki Sankt-Peterburq) şəhərindəki Ermitaj şumerlərə aid çeşidli kolleksiyalar daşınmışdır. Hal-hazırda Ermitajda, 15.000 inventar adı altında, yaşı ən azı 5100 ildən artıq olan sağ qalmış Şumer tabletləri saxlanılır. Bu sahədə 1930-cü illərdə kolleksioner və tarixçi alim N.P.Lixaçovun xüsusi xidmətləri olmuşdur (8). Vaxtilə, Sovetlər Birliyində mədəniyyət naziri vəzifəsində çalışan Lixaçov Yaxın Şərqi öyrənən alimlərə belə bir göstəriş vermişdir ki, Şumer gil lövhələri Ermitajda olmalıdır. Bu göstərişi iki mənada: şumer gil lövhələrini saxtalaşdırılması və onu dünya alimlərinin tədqiqat obyektindən kənarlaşdırılması kimi başa düşmək olar. Sovetlər Birliyi dönməsində dərsləklərdə, elmi-tədqiqat işlərində və bütövlükdə elmi yaradıcılığın digər sahələrində “Şumer-Akkad mədəniyyəti” və yaxud “Babil sivilizasiyanın beşiyidir” ifadələri geniş yer almazdı. Qeyd edək ki, şumerlər yaradıcı, akkadlar, o cümlədən, babillilər, assurlar isə mənimləyən, özününküləşdirən xalq olub. Belə olan halda, Şumer sivilizasiyası ilə Akkad mədəniyyəti arasında heç bir vaxt paralellik ola bilməz. Bu baxımdan tarixə nəzər salsaq, Şumer sivilizasiyasına aid olan bir çox məlumatın və ixtiranın başqa xalqların adı ilə əlaqləndirildiyini və Şumer adının tarixdən silindiyini görə bilərik. Tarixçilər Şumer mədəniyyətini bu cür mənimləməsinə və silinmə cəhdlərinə görə bir neçə mərhələyə ayırır:

Birinci mərhələ – Akkad dövrü (b.e.ə. 2316-2170). Akkad hökmdarı (dünyanın dörd ölkəsinin hökmdarı adlandırılan) Sarqon b.e.ə. 2330-cu ildə Şumeri işğal etdikdən sonra gil lövhələrdən ibarət olan kitabxananı və digər maddi-mədəniyyət nümunələrini oradan Nineviyaya köçürərək, özlərinin maddi və mənəvi mədəniyyətlərini formalaşdırmağa başladı (6, s. 24). Akkadlar Şumer dilindən rəsmi dövlət dili kimi istifadə etdilər, sonralar isə ayrı-ayrı sahələr üzrə Şumer-Akkad Sözlüyü yaratmaqla Akkad dilini formalaşdırdılar. Bu dövrdə Şumer dili əsas dil olaraq məktəblərdə öyrənilirdi (4, s. 13-14).

İkinci mərhələ – Babil dövrü (b.e.ə. XVIII-XVI əsr). Babildən olan Hammurapi b.e.ə. XVIII əsrdə Babil hakimiyyətini qurdu. Şumer hökmdarı Ur-Nammunun Qanunları Məcəlləsini mənimləyərək öz adına çıxıdı, təəssüflər olsun ki, bu günə qədər də Ur-Nammunun qanunları Hammurapi qanunları kimi təqdim edilir (2, s. 53).

Üçüncü mərhələ – Hett dövrü (b.e.ə. XVI əsr). B.e.ə. 1531-ci ildə I Xattusili (və ya I Labarna) Babil işğal edərək, Hett hökmdarlığını yaratdı. Onlar şumerlərin Tanrılar sisteminə uyğun özlərinin teologiyasını, Şumer piktoqrammaları əsasında özlərinin piktoqrafik yazılarını yaratdılar. Hett mədəniyyəti özündə Xəzəryanı xalqların, şumerlərin, xüsusi halda, Çatal-Huyuq keramikasının elementlərini birləşdirməklə formalaşmışdır. Bu mədəniyyətə dimdiyəbənzər səhənglər (Xəzəryanı xalqların mədəniyyətlərindən götürülmüş), heyvan şəkilli qablar (Anadolu mədəniyyəti), geyimlərin hazırlanması (Azərbaycan, Anadolu toxuculuğundan) və s. daxil idi. Onu da xatırladaq ki, hettlər b.e.ə. Hind-Avropa xalqlarının birinci köçü zamanı Xəzəryanı ərazilərdən keçərək Şərqi Anadoluya gəlmişlər. Təbii ki, bu köç zamanı özləri ilə mədəniyyət nümunələri də gətirmişlər. Hettlərin əldə etdikləri var-dövlətin əsasını müxtəlif metal növlərindən hazırlanmış məmulatlar təşkil edirdi ki, bu da metaldan ilk istifadənin Azərbaycan, Türkmənistan və Anadolu ərazilərində olmasını təsdiqləyir. B.e.ə. XVIII-XVII əsrlərdə hettlər simvolları sağdan sola, növbəti sətirdə isə soldan sağa yazmışlar ki, bunun əsasında da Şumer-mixi yazıları dururdu.

Dördüncü mərhələ – Midiya dövrü (b.e.ə. 3-2 minilliklər). Bu dövrdə midiyalılar Cənubi Azərbaycanın Şimal-Qərb hissəsində məskunlaşmış və tədricən, bütün Azərbaycan ərazisini tutmuş, oturaq həyat keçərək əkinçilik təsərrüfatı ilə məşğul olmuşlar (3, s. 229-230). II Kir b.e.ə. 550-ci ildə Midiyanı məğlub etdikdən sonra Əhəmənilər dövlətinin əsasını qoydu. Midiya dövründə dünyanın ən nadir incilərindən sayılan “Avesta” meydana gəlmiş, parslar dönəmində isə təhrif olunaraq farslaşdırılmışdır.

Beşinci mərhələ Makedoniyalı İsgəndərin parsları məğlub etdikdən sonra Şumer izlərinin itirilməsi ilə başladı. Bu işğaldan sonra “Avesta”nın İsgəndər tərəfindən yandırılması haqqında fikirlər meydana gəldi. Lakin onun kitabı yandırma səbəbi naməlum olaraq qalmaqdadır. Bəzi mənbələr buna səbəb olaraq İsgəndərin yunan mütəfəkkiri Aristotelin tələbəsi olmasını və “Avesta”dakı ideyaların yunan mütəfəkkirlərinin əsərlərində məharətlə istifadə edilməsi göstərirlər.

Altıncı mərhələ yunanların ellinizm dövründən başlamışdır. Bu mərhələdə yunanlar özlərinə qədər olan bütün Şumer sivilizasiyasının elementlərini əxz etdikdən sonra tədricən şumerlər “Ölü xalqlar”, onların dili isə “Ölü dillər” siyahısına daxil edildi. Bundan sonra Şumer ideyaları intensiv şəkildə yunan mütəfəkkirlərinin əsərlərində zahiri cəhəti dəyişdirilməklə inkişaf etdirildi. Buna misal olaraq musiqinin formalaşması tarixinə diqqət edək: 1974-cü ildə ABŞ-ın Kaliforniya Universiteti tərəfindən musiqinin kökünün araşdırılması məqsədilə tədqiqatçılar qrupu yaradılmışdır. Onların hesabatında aşağıdakı fikirlər formalaşmışdı: “biz heç bir vaxt qədim Babil-Assur sivilizasiyasında musiqinin olmasına şübhə etməmişdik, ancaq bizim oxuduğumuz, sirlərini açdığımız yazılar, onlara qədər qebtotonik-diotonik qammaların olması fikrini təsdiqləyir. Bunlar müasir Qərb musiqisi və qədim yunan musiqisi ilə oxşardır... Bu günə qədər hesab edilirdi ki, Qərb musiqisinin əsası Yunanıstanda qoyulmuşdur. İndi aşkar olundu ki, bizim musiqinin, Qərb sivilizasiyasının bir çox aspektlərinin rüşeymləri şumerlərdə olmuşdur... Heç bir şübhə yoxdur ki, musiqi və mahnılar da şumerlərin ixtiralarına daxil edilmişdir...” (5, s.55-56). Bununla yanaşı, müəllif fikirlərini davam edərək yazırdı ki, Yunanıstana din və miflər Aralıq dənizi adaları və Kiçik Asiya vasitəsi ilə Yaxın Şərqdən gəlmişdir (5, s. 72).

Bundan başqa, şumerlərdə “Me”nin yunanlarda “loqos” kimi verilməsi, Şumer siyasi sisteminin Platonun, kosmoqoniya izlərinin isə Aristotelin əsərlərində əksini tapması və buna oxşar digər “tarixi həqiqətlər” təkcə Şumer tarixi faktlarına yanaşmada həqiqəti aşkar etməyə yox, onu itirməyə xidmət etmişdir.

Yeddinci mərhələ. Şumerlərin öyrənilmə tarixində XII əsrə qədər böyük bir boşluq əmələ gəlmiş, sanki şumerlər unudulmuş, yaddan çıxarılmışdır. XII əsrdə ispan sə-

yahətçisi Tuderli Benjami tərəfindən yenidən araşdırmalara başlanılmış və bu əsrdən başlayaraq İkiçayarasının cənub kurqanlarında (*xatırladıriq ki, "kurqan" adı yalnız və yalnız türklərə məxsusdur-N.H.*) arxeoloji qazıntılar aparılmışdır.

XVI-XVII əsrlərdə isə İtaliyalı səyyah P.Valle İkiçayarasının cənub hissəsində adsız bir təpədə arxeoloji qazıntılara rəhbərlik etmiş və şumer yazılarını ilk dəfə Avropaya gətirmişdi. Bu mərhələni əvvəlki kimi Şumer sivilizasiyasının öyrənilib mənimsənilməsi kimi xarakterizə etmək olar.

Səkkizinci mərhələ Şumerlərin öyrənilməsində ikili xüsusiyyəti ilə səciyyələnilir. Bu bir tərəfdən Şumer sivilizasiyasının nümunələrinin mənimsənilməsi, digər tərəfdən isə Şumer tarixi faktları haqqında obyektiv həqiqətlərin aşkar olunması istiqamətində tədqiqat işlərinin aparılmasıdır. Məsələn, ingilis alimi, arxeoloqu 1922-1934-cü illər arasında Britaniya və Pensilvaniya Universiteti muzeyinin göstərişləri əsasında şumerlərin Ur şəhərini aşkar etmiş, XX əsrin amerikalı filoloqu S.N.Kramer dünyanın bir sıra ölkə muzeylərindəki gil lövhələri oxumuş və təsnifləşdirmişdir. Kramer araşdırmaları nəticəsində şumerlərin bəşər tarixində birinci sivilizasiyanın yaradıcıları olması fikrini gündəmə gətirmişdir.

S.N.Kramerin Şumer sivilizasiyasına dair görüşləri

Müasir dövrün ən görkəmli şumeroloq alimi S.N.Kramer 1956-cı ildə sistemli şəkildə Şumerlərin sivilizasiyasını, ədəbi ənənələrini bizim üçün kəşf etdi, bəşəriyyətin istifadəsinə verdi. O bu nəticəyə Şumerlərin qədim kurqanlarının birində tapılmış gil lövhələrdən əldə olunmuş materiallar nəticəsində gəlmişdir. Onun gəldiyi qənaətin kökündə Şumerlərdə birinci iki palatalı parlament, birinci məktəb, birinci kosmoqoniya və kosmologiya, birinci farmakologiya, birinci "əkinçi təqvimi", birinci atalar sözləri və söyləmləri, birinci ədəbi debatlar, birinci "Nuh" əfsanəsi, birinci kitabxana kataloqu, həmçinin bəşəriyyəti tarixində birinci "qəhrəmanlar erası", birinci sosial islahatlar, təbəbət və kənd təsərrüfatı, dünyada birinci nizam axtarışı və harmoniya dayanmışdır (2, s. 50-51).

Şumer sivilizasiyasında metal, neft, kimya və tibb

Şumer dilində bir sıra metalların və onlardan əldə edilmiş məmulatların, həmçinin zəngin texnika və texnoloji terminlərin adlarına da rast gəlinir. İlk pul vahidi - gümüş sikkə Şumerlərdə aşkar edilmişdir. Şumerlərdə heç bir metal olmadığı halda metallurgiya ilk dəfə burada inkişaf etməyə başlamışdır. Metallurgiyanın inkişafı enerji mənbələrinin olmasını tələb edir. Metal filizini təmizləmək və əritmək üçün soba və puta (içində metal əritmək üçün oda davamlı qab) həmçinin ərintiləri əldə etmək üçün, külli miqdarda istilik lazım olurdu. Bunun üçün Şumerlər filizləri başqa ölkələrdən, bitum və asfaltı, neft məhsullarını isə İkiçayarasının müxtəlif bölgələrindən təbii yol ilə əldə edirdilər (2, s. 42). Qədim Şumerdə (indiki İraq Respublikasının cənub hissəsi) neft heç bir qazma işləri aparılmadan yerin səthi üzərində olmuşdur. Şumer dilində bütün neft məhsullarının adları olmuşdur. Burada pek (qatran distiləsindən sonra qalan qatı maddə), asfalt, qatran, bitum, parafin kimi neft məhsulları mövcud olmuşdur. Şumerlər parafinin yeddi növünü bilmişlər (2, s. 299). R.C.Forbs belə nəticəyə gəlmişdir ki, Şumerdə b.e.ə. 3500 il dövründə neft məhsullarını əldə etmək üçün texnoloji qaydalar tətbiq etmişlər. Həmçinin onlar sonrakı sivilizasiyalardan daha çox neft məhsullarının müxtəlif növləri və onların xassələri haqqında daha səliqəli biliyə malik olmuşlar. Onlar neft məhsullarını tək-cə yanacaq kimi yox, həm də yol tikintisi və hidroizolyasiya işlərində, boyaq hazırlamaqda, məmulatları bir-birinə yapışdırmaqda, tökmə işlərində və s. istifadə etmişdirlər. Onlar tökmə işi üçün istifadə olunan yeri **kurqan** adlandırmışdılar. Bütün neft məhsullarını işarə etmək üçün "nafta" sözündən istifadə etmişdirlər. Bu söz bəzən "napatu"

(“yanan daşlar”) kimi də işlədilmişdir (2, s. 42). Beləliklə, bu gün neft kimi istifadə olunan sözün mənşəyinin Şumerlərdən gəldiyi bir daha öz təsdiqini tapır.

Şumerlərin neft məhsullarından istifadə etmələri kimyanın inkişafının əsasını qoymuşdur. Şumerlər kimyəvi yolla neftdən müxtəlif boyalar və digər predmetlər əldə etməklə yanaşı, həm də məmulatların ömrünü uzatmaq məqsədilə yağlama prosesində, hətta qiymətli qaş-daşların hazırlanmasında da istifadə etmişdirlər (2, s. 43). Onlar özlərində ən yüksək səviyyədə inkişaf etmiş təbabətdə də neft məhsullarını tətbiq etmişdirlər. Nineviyada Aşurbanipalanın kitabxanasında sırf tibbə aid bölmə tapılmışdır. Bu bölmədəki mətnlər üç qrupa ayrılmışdır: “biltiti” (“terapeya”), “şipir bel imti” (“cərrahiyyə”) və “urti maşmaşşe” (“ovsunlama və cadulama”). Şumerlərin qanunlar məcmuəsində cərrahların uğurlu əməliyyat aparmalarına görə mükafat, həmçinin cərrahi əməliyyatın nəticəsinin pis olduğuna görə onlara cəza tədbirləri haqqında bölmələr vardır. Qədim Şumer hökmdarlığı dövründə xəstə A.ZU (“kim suyu bilir sə”) və YA.ZU (“kim yağı bilir sə”) seçimi qarşısında qalırdı. Urdan tapılan lövhələrdə təxminən 5 min il bundan qabaq “lulu, lekar” müalicə edən həkimin adına rast gəlinmişdir. Şumerlərdə həm də baytar həkimlər mövcud olmuşdur. Onları “camışları müalicə edən adam”, və ya “eşşəkləri müalicə edən adam” kimi adlandırmışlar (2, s. 43). Şumerlərin tibbi mətnlərində resept və diaqnostika üsulları mövcud olmuşdur. Onlar orqanizmin təmizlənməsi və yuyulmasını məsləhət görürdülər. Bunu həyata keçirmək üçün mineral duz, qaynar vanna, tərəvəzlərdən hazırlanmış vanna, neft məhsullarından alınmış vannadan da istifadə edirdilər. Dərmanlar bitkilərdən və minerallardan hazırlanar, sonra isə maye ilə qarışdırılırdı. Şumerlər anatomiyaya dair də dərin biliyə malik olmuşdur (2, s. 44-45).

Toxuculuq

Şumerlərin maddi mədəniyyət sahəsində ən böyük nailiyyətlərindən biri toxuculuq sənayesinin inkişafı və paltarların hazırlanması olmuşdur. Alimlər hesab edirlər ki, müasir sənaye inqilabı XVIII əsrin 60-cı illərində başlamışdır. Ancaq elə faktlar vardır ki, bəşəriyyətin ən böyük və birinci sivilizasiyası dövründə ipəkçilik və toxuculuq sənayesinin inkişaf etməsini sübut edir. Əkinçiliyin yüksək inkişafı təbii olaraq toxuculuq sənayesinin, o cümlədən parça istehsalının yüksək inkişafını şərtləndirən və təmin edən mühüm amillərdəndir. Bu sənaye üçün əsas xammal kətan və heyvan yunları olmuşdur. Qreys M. Kroufortun qənaətinə görə, toxuculuq ilk dəfə b.e.ə. 3800-cü ildə İkiçayarasında meydana gəlmişdir. Qədim Şumerlər həm parçaları, həm də paltarları ilə fəxr etmişlər (2, s. 46). Şumercə, TAQ.TU.ŞE “çevrilən paltar” deməkdir (2, s. 48).

Kənd təsərrüfatı

Şumerlərin ən böyük nailiyyətlərinin əldə edilməsində kənd təsərrüfatının, yəni əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatının rolu danılmazdır. İkiçayarasının cənub hissəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi mövsümi yağışlar və suvarma kanalları vasitəsilə həyata keçirilirdi. Qədim dövrlərdə burada ərzaq məhsullarını əldə etmək o qədər də asan olmamışdır. Sonralar Şumerlərin bir başa təbiətə yaradıcı münasibətləri sayəsində meyvə ağaclarının, bostan və tərəvəz bitkilərinin becərilməsi üçün əlverişli münbit şərait yaradılmış, bitkilərin növ dəyişkənliyi sürətlə artmış və bir sıra ölkələrə, o cümlədən Avropaya ixrac edilmişdir (2, s. 48).

Yazı və məktəb

Şumerdə yazının ixtirası bir başa məktəblərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Əldə olan materiallar əsasında alimlər b.e.ə. III minilliyin əvvəllərində Şumerlərin təhsil sisteminin formalaşması haqqında fikri irəli sürmüşlər. Şumerdə minə qədər yazarlar kiçik və böyük yazarlar, hökmdar yazarları və məbəd yazarları, həmçinin yüksək dövlət

vəzifəsi tutan yazarlar mövcud olmuşdur. Bunların bəziləri məktəblərdə dərs keçərdi, şagirdlərə tədris planlarını, tədrisin məsələ və metodikasını öyrədərdilər. Məktəblərdə nəinki oxuma və yazmanı, həmçinin başqa elmləri –SA botanika, zoologiya, coğrafiya, riyaziyyat və teologiyanı da öyrədərdilər (7). Yeni ədəbi əsərləri öyrətməklə yanaşı, keçmiş əsərlərin surətinin çıxarılmasını da öyrəncilərə tədris edərdilər. Məktəblərə “um-mia” (“təcrübəli müəllim”) rəhbərlik edərdi. Burada rəsmxət və Şumer dili öyrətmənləri ilə yanaşı “qamçıvuran” vəzifəsi də mövcud olmuşdur. Məktəblərdə fənlər ciddi rejim əsasında tədris olunurdu. Əgər tələbə dərsə gəlmirdisə, dərslərdə danışırdısa, yaxşı xətti yox idisə cəzalandırılırdı (2, s. 50-51).

Enki, anunnakilər və qızıl istehsalı

Anunnakilərin birinci yerə düşən qrupunun rəhbəri Fars körfəzinin- “Su evinin” sahibi Enki olmuşdur. Enki anunnakilərin elm sahəsinə rəhbərlik etməklə yanaşı, onun qarşısında duran əsas məsələ Fars körfəzinin dərinliklərindən qızıl çıxartmaq olmuşdur. Bu məsələni həll etmək üçün fizika, metallurgiya və kimya sahələri üzrə biliyə malik olmaq lazım idi. Bu isə Afrikanın Cənub-Şərqi qızıl filizlərini əldə etmək üçün geoloji kəşfiyyat işlərini aparmağı tələb edirdi. Bunu həyata keçirmək üçün coğrafiya, geologiya və həndəsə, yəni yer haqqında elmlərin sirlərini bilmək zərurəti yaranırdı.

Qızıl və gümüş qablardan istifadə

İkiçayarasında mövcud olmuş məbədlərdə ayin və mərasimlərdə qızıl qablardan istifadə edilmişdir. Uruk şəhərində şərab nəziri vermə ayinində içki qabı, sini və ətirli maddələri yandırmaq üçün qab qızıldan hazırlanmışdır. Şumerlərin ilk hökmdarlarından biri Entemen Laqaş məbədində Ninurtaya gümüşdən hazırlanmış qab bağışlamışdır (1, s. 122). Şumerlərin hökmdarı İssin özünün hakimiyyətinin on ikinci ilini “tanrıça Ninlilin böyük evində “taxt-tac” adlandıraraq ona qızıl və gümüşdən hazırlanmış taxt bağışlamışdır. Şumer, sonra isə akkad, babilli və assur hökmdarları müqəddəs yerləri, məbədləri təmir etmək, onları yenidən bərpa etmək və bəzəməklə fəxr etmişlər (1, s. 123)

Elm. Şumer miflərindən məlumdur ki, qədim Şumerlərdə iki elmi xətt mövcud olmuşdur. Bunlardan biri Nippurda Enlilin, Ereduda isə Enkinin xəttidir. Bu mərkəzlərin müəyyən zahiri oxşarlığı olsa da, bir-birilə əməkəşlik etsələr də, ayrı-ayrı sahələr üzrə ixtisaslaşmışdılar. Buradan belə nəticə çıxartmaq olur ki, anunnakilərin hər bir rəhbərinin özünə məxsus istedadı, özünün ixtisaslaşması və konkret vəzifələri mövcud olmuşdur.

Elmi fəaliyyət. Enki anunnakilərin elmi rəhbəri idi. Ona görə də onun Eredu şəhərində yerləşən “Sitayış mərkəzində” kahin kimi fəaliyyət göstərən insanlardan alimlər, müdriklər yetişməyə başlamışdı. Belələrindən biri və demək olar ki, birincisi Adapa idi. Adapa haqqında mifin yerləşən mətnlərin orijinalı hələ də tapılmamışdır. Ancaq akkad və assur versiyalarından onun haqqında çox şeyi öyrənmək mümkün olmuşdur. Hətta bu mətnlərdə Adapanın Enkiylə müdriklik sahəsində yarış apardığı göstərilmişdir. Bu mətnlərin birində məlumat verilir ki, Enki onun zəkasını müdrikləşdirmiş, ona dünyanın mənzərəsini açmış, ona müdriklik vermişdir (1, s. 108).

Riyaziyyat. Şumerlərin məbədlərində hesabatın aparılması və tikinti sənətinin inkişafı onlarda riyaziyyatın meydana gəlməsinə, riyazi biliyin sonrakı inkişafına təkan oldu. III Ur sülaləsi dövründə Şumerlərdə riyazi fikir daha güclü inkişaf etmişdir. Şumerlərdə formalaşmış elmi terminlərə nəinki riyaziyyata dair həmçinin astronomiya, kosmoqoniya, tibb, ədəbiyyat və s. aid gil lövhələrdən rast gəlinir.

Ədəbiyyat. Ədəbiyyat sahəsindəki araşdırmalar bu elmin də rüşeymlərinin Şumer dövrünə gedib çıxdığını göstərir. Akkad, hurrit, het və digər Qədim Yaxın Şərq ədəbiyyatı nümunələrinə baxdıqda onların sanki Şumer orijinalının tərcüməsi və ya tamamilə

Şumerdən götürülmüş ədəbi əsərlər olduğunu görə bilərik. Bizim dövrə Şumer ədəbiyyatı abidələrinin əksəriyyəti Nippur şəhərinin məbəd kitabxanasında III Ur sülaləsinin süqutundan sonra surəti çıxarılmış mənbələrdən əldə edilmişdir. Bu ədəbiyyat nümunələri müxtəlif ölkələrin kitabxanalarında saxlanılan bir neçə hissəyə parçalanmış gil lövhələrdən əldə edilmişdir. Bu kitabələrdəki mətnlərin əksəriyyəti dini mif və əfsanələrdən ibarət idi. Bunların arasında bir sıra o qədər də böyük olmayan poemalar vardır ki, onlar əkinçiliyin və sivilizasiyanın meydana gəlməsinin, tanrıların yaradıcılığının məhsulu hesab edilirdi. Həmin poemalarda maldarlıq və əkinçiliyin insan üçün müqayisəli əhəmiyyəti qeyd olunur, əkinçiliyin Şumer tayfalarının həyatında mühüm rol oynadığı vurğulanırdı. Tanrıça Enanna haqqındakı mifdə onun həddən ziyada arxaik əlamətləri göstərilir, yəni onun yeraltı hakimiyyəti ələ keçirmək üçün ora gedib, azad olunmasından bəhs olunur. Onun geriye – yerüstü dünyaya qayıdışı donmuş həyatın bərpası kimi qeyd olunur. Bu mifdə təbiətdə həyatın veqetasıya və “ölü” dövrlərinin bir-birini əvəz etməsi təsvir olunmuşdur.

Şumerlərdə müxtəlif tanrılara müraciət himnləri mövcud olmuşdur. Mahiyyət etibarilə bu cür himnlər tarixi poemalar formasında verilmişdir. Məsələn, Uruk hökmdarının Hutilər (kutilər) üzərində qələbə himnini buna misal göstərmək olar. Şumer dini ədəbiyyatının ən görkəmli nümunələrindən biri Laqaş hökmdarı Qudeyanı tanrıça NINHİRSUNUN şərəfinə ucaldığı məbəd təsvir edilmişdir. Bu poema iki silindrik gil lövhədə yazılmışdır. Şumer ədəbiyyatının mühüm nümunələrindən biri Uruk hökmdarı, Şumer xalqının qəhrəmanı Gelqameş və onun tərəfdarı Enkiduya həsr olunmuş poemalar silsiləsidir. Gelqameş haqqında dastanın tam mətni bu günə akkad dilində çatdırılmışdır. Dastanda Gelqameş Uruk şəhərinin hökmdarı, tanrıça NINSUNUN oğlu kimi verilmişdir. III Ur sülaləsinin hökmdarlarının siyahısında Gelqameş Uruk şəhərinin I hökmdar sülaləsinin hökmdarı kimi verilişdir. Sonrakı ənənələrdə o tarixi şəxsiyyət kimi təqdim olunur. Bu dastanın ayrı-ayrı boylarında onun Şumer xalqına məxsus olması heç bir şübhə doğurmadan sübut olunmuşdur. İlk boylarda ona kömək məqsədilə qəhrəman Enkidu və xalqın nümayəndələrinin gəldiyi göstərilir. Deməli, 50 nəfərdən ibarət “şəhər uşaqları”, yəni Uruk şəhərinin xalqı sidr meşələri ölkəsinə (Livan) düşməni məhv etmək üçün yürüşlər etmişdir. Dastanın başqa boylarında Gelqameşin Kiş şəhərinin hökmdarı Aqqa ilə döyüşləri təsvir olunmuşdur. O, həmin hökmdarın Gelqameş qarşısında qoyduğu “Uruk şəhərinin camaatını toplayaraq bizə suvarma işlərində köməklik etsin” tələbinə rədd cavabı vermişdir.

Şumer ədəbiyyatı və dünyagörüşündə ümumdünya tufanı haqqında əfsanə mühüm yer tutmuşdur. Bu əfsanədə müdriklər tanrısı Enkinin məsləhəti əsasında Ziusudranın insanları xilas etmək üçün çoxmərtəbəli gəmini quraşdırması təsvir edilmişdir. Bu əfsanə Bibliyada və Quranda analogi əfsanələrin əsasını təşkil etmişdir. Bu əfsanədə b.e.ə. IV minillikdə Şumer yaşayış məskənlərində mütəmadi daşqının olması faktı öz əksini tapmışdır.

Tarix. Şumer sivilizasiyasına dair araşdırmalar göstərir ki, bir çox elmlər kimi məhz tarix elminin də başlanğıcı Şumerlərə əsaslanır. Belə ki, S. Kramer Laqaşın hökmdarı Entemenu birinci tarixçi adlandırmışdır, çünki o, qonşu Umma şəhəri ilə müharibənin gedişini silindrik möhürdə əks etdirmişdir. Digər tərəfdən tarixdə ilk qanun Hammurapinin qanunları olaraq göstərilərsə də, b.e.ə. 2350-ci ildə Hammurapidən təxminən 500 min il əvvəl Laqaş qanunları məcmuəsi yaradılmışdır. O, qanunlarında cəza tədbirlərinin dayandırılması ilə bağlı qərar qəbul etmişdi, yəni cəzaya görə buğa, qoyun və eşşəyin götürülməsi qadağan edilmişdi (2, s. 53). Bu da Şumerdə qanunvericilik sistemi və ədalətin bərpasının digər mədəniyyətlərdən daha qədim dövrlərə aid olmasını göstərir.

Me. Enki, Adapa. Şumerlərin qədim xronikalarına görə, məhz Eredudakı məbədə Enki “Me”- də elmi biliyin sirlərini saxlayır. “Me” predmetlər haqqında elmi infor-

masiyalar məcmusundan ibarət olmuşdur. Şumer miflərinə aid olan lövhələrin birində göstərilir ki, tanrıça Enanna Uruku “Sitayış mərkəzinə” çevirmək üçün Enkini aldatmaq qərarına gəlir. Adapa haqqında olan miflərdən məlum olur ki, onu bəzən NUN.ME (“Kim ME-ni dərk edir”), hətta assur mətnlərində müdrik düşünən insanları da “Adapa kimi müdrik”, bəzən isə “böyük ulu ata Adapa” ifadələri ilə adlandırmışlar. Enkidən Adapaya verilən müdriklik UD.SAR.ANUM.ENLİL (“An və Enlilin böyük günləri”) lövhəsində öz əksini tapmışdır. Burada yazı, təbabət, astronomiya və astrologiyaya dair biliklər öz əksini tapmışdır. Adapanın hər gün Enkinin Ereduda yerləşən “müqəddəs mərkəzinə” gəlməsinə baxmayaraq, o öz müdrikliyini öz oğluna vermişdir. Bu məcmuəyə EN.ME.DUR.AN.Kİ (“Durankidən (“Yer və göyün əlaqəsindən”) olan kahin “ME”) adı verilmişdir. Bu cədvəldə su və yağış, An, Enki və Enlilin sirləri qorunur. Bununla yanaşı, bu lövhədə Göy və Yerin sirləri də saxlanılmışdır (1, s. 108-109). Şumerlərin birinci hökmdarı Etana haqqında mifində astronomiya və riyaziyyata dair bilgiler verilmişdir. İlk olaraq, Etana mifik qəhrəman kimi, sonralar isə tarixi şəxsiyyət kimi qəbul olunmuşdur (1, s. 108-111).

Memarlıq və incəsənət. Hökmran sinfin get-gedə zənginləşməsi şəhərlərdə onların tikinti fəaliyyətləri zənginləşməsi və genişlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Deyilənlərə görə müharibə bəşəriyyətin elmi və texnoloji tərəqqisini sürətləndirmişdir. Qədim Şumerlərdə isə müharibələr məbəd tikintisini sürətləndirmişdir ki, bu da öz növbəsində texnikanın, ticarətin, nəqliyyatın, memarlığın və cəmiyyətin özünün inkişafını şərtləndirmişdir. Nəhəng tikinti işlərinin aparılması əvvəlcədən memarlıq layihələrinin işlənilməsini, böyük sayda işçi qüvvəsinin təşkili və təminatını, tikinti aparılan sahənin təmizlənməsini, kərpic və daş blokların bişirilməsini, uzaq ölkələrdən nadir materialların gətirilməsini, metaltökmə işləri bəzək əşyalarının düzəlməsini təmin etmişdir. Bütün bunlar b.e.ə. III minillikdə yüksək inkişaf etmiş sivilizasiyanın olduğundan xəbər verir (2, s. 37-38). Şumer sivilizasiyası bəşəriyyət tarixinin ən nəhəngi və ilki olmuşdur. Şumerlər təkcə məbədlər ucaltmaqla kifayətlənməmiş, onlar həm də yüksək inkişaf etmiş, sivilizasiyanın davamlı inkişafında əvəzsiz rol oynayan yazını, möhür işlərini də ixtira etmişdirlər. Şumer yazarları bəzi mətnləri gil lövhələrin üzərinə köçürərkən hazır möhürlərdən istifadə etmişdirlər. Onlar piktoqrammalarına daxil olan simvolları və silindrik möhürləri də ardıcılıqla bu gün istifadə olunan ştaplar kimi gildən hazırlamışdılar (2, s. 38). Şumerlər kərpic istehsalında gil ilə yanaşı qamış və samandan istifadə etmiş, onların ömrünü uzatmaq, həm də möhkəmlilik vermək məqsədi ilə sobalarda bişirmişdilər. Arxeoloji qazıntılar zamanı dairəvi formalı evlər aşkar edilmişdir. Bununla yanaşı, Şumerlər dairəvi formalı tikintiləri yaxşı bildikləri halda məbəd tikintilərində dairəvi formasından istifadə etməmişdirlər. Onlar tikinti inşasında daşı işləyib hazırlayaraq istifadə etmişdirlər (2, s. 40-41; 1, s. 101).

Musiqi. Şumerlərin maddi və mənəvi mədəniyyətlərinin inkişafı incəsənətin bütün növlərinin çiçəklənməsi ilə müşayiət olunmuşdur. ABŞ-ın Berkliyə yerləşən Kolorniya universiteti tərəfindən təşkil olunmuş tədqiqatçılar qrupunun 1974-cü ilin mart ayındakı hesabatında deyilirdi ki, onlar qədim dövrə aid mahnıları oxuya bilmişlər. “Biz heç bir vaxt qədim babil-assur sivilizasiyasında musiqinin olmasına şübhələnməmişik, ancaq bizim oxuduğumuz, sirlərini açdığımız yazılar onlara qədər qəbtonik-diotonik qammaların olmasını təsdiqləyir. Bunlar müasir Qərb musiqisi, həmçinin b.e.ə. I minillikdəki yunan musiqisi ilə oxşardır”. Bu günə qədər hesab edirdilər ki, Qərb musiqisinin əsası Yunanıstanda qoyulmuşdur. İndi aşkar olundu ki, bizim musiqinin, Qərb sivilizasiyasının bir çox aspektlərinin rüşeymləri Şumerlərdə olmuşdur. Bu barədə şübhələndirici heç nə qalmamışdır. Belə ki, yunan alimi F.Aleksandiski təsdiq etmişdir ki, İkiçayarasının sakinləri “dünya harmoniyasına musiqi tonlarının səsləri ilə qovuşmuşdurlar.” Heç bir şübhə yoxdur ki, musiqi və mahnıları da Şumerlərin ixtiraları siyahılarına aiddir (2,

s. 55-56). Şumer sivilizasiyasının başqa nailiyyətlərinə uyğun olaraq, onların musiqi və mahnıları məbədlərdə meydana gəlmişdir. Bununla yanaşı, ifa olunan incəsənət növləri məbədlərdən kənar da inkişaf etmişdir. Hətta Şumer atalar sözlərində də belə bir deyim mövcud olmuşdur: “Gözəl səsi olmayan müğənni, həqiqətən də, kasıb müğənnidir”. Arxeoloqlar şumerlərə aid akkompənətlərdə ifa olunmuş bir sıra sevgi mahnıları aşkar etmişdirlər. Şumer musiqi və mahnılarında bir fakt özünü təsdiq edir ki, onlar struktur və harmoniyasına görə qərb musiqisinin sələfləridir (2, s. 57).

Nəticə

Şumer sivilizasiyası bəşəriyyət tarixinin ən nəhəngi və ilki olmuşdu. Şübhəsiz ki, Şumerlərdə müharibələr məbəd tikintisini sürətləndirmiş bu da texnikanın, ticarətin, nəqliyyatın, memarlığın və cəmiyyətin inkişafını sürətləndirmişdir. Göründüyü kimi bu bizə b.e.ə. III minillikdə yüksək inkişaf etmiş sivilizasiyanın olduğundan xəbər verir. Şumer tarixinin öyrənilməsi cəzbedici faktlar və müəmmalı ziddiyyətlərlə doludur. “Tarix Şumerdən başlanır” əsərinin müəllifi S.N.Kramer 1952-ci ildə yazırdı ki, İkiçayarası e.ə. 4500-4000-ci illərdə insan ayağı dəyməyən bataqlıqdan ibarət idi. Yəni, bu tarix hər hansı dərin elmi təhlil nəticəsində əldə olunmamışdır. Sadəcə, arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan bəlgələrin təsdiq etdiyi e.ə. 2500-cü ilin üzərinə sıfırdan inkişaf etmiş sivilizasiya yaratmaq üçün bəs edəcək böyük bir müddət, 20-25 yüzillik gəlməklə “tapılmışdı”. Lakin bu psevdotarix ən cüzi tənqidə belə davam gətirmədi. Sonralar Şumerin yaranma tarixi “gil kitabə”lərin köməyi ilə daha 1500 il geri atıldı. Bu dəfə alimlər iddia edirdilər ki, Şumer ərazisində e.ə. VI minillikdən əvvəl heç bir inkişaf etmiş şəhər sivilizasiyası olmayıb. Lakin XX yüzilliyin ortalarında arxeoloji tapıntılara əsaslanaraq iddia edirdilər ki, “Şumerdə e.ə. 4500-cü ildən çox-çox qabaq insanlar yaşayırdı”.

Buradan aydın olur ki, dəniz səviyyəsinin çox yüksəyə qalxması zamanı Şumerin ilk mədəni inkişafını göstərən yer qatları suyun altında qalmışdır. Ona görə də, tədqiqatçılar Şumerin uzaq keçmişi barədə tutarlı fikir söyləyə bilmirdilər. Aydın məsələdir ki, tədqiqatlar intensivləşdikcə yeni-yeni faktlar ortaya çıxmağa başlamışdır. Şumerlərin əldə etdikləri hədsiz nailiyyətlərə böyük şəhərləri, yazını, ədəbiyyatı, məktəbi, monarxiyanı, məhkəməni, qanunları, tacirləri, sənayeçiləri, şairləri aid etmək olar. Şumerlərin lazımi cihazları və alətləri olmamasına baxmayaraq, onlar mürəkkəb astronomik və riyazi, hündəsi bilikləri öyrənməyin yollarını tapmışdılar.

Aydındır ki, Şumer mədəniyyətini, yazı və dilini, ədəbiyyatını, kənd təsərrüfatını, incəsənətini araşdırmaq böyük praktik əhəmiyyətə malikdir. Bu işdə artıq ilk addımlar atılmış, lakin bu hələ də kifayət deyildir. Toxunduğum məsələnin dərinliyi əslində odur ki, Azərbaycan tarixini türk və ümumilikdə türk xalqlarının tarixindən ayırmaq mümkün deyil. Bütün türk tarixini isə ümumdünya tarixindən ayırmaq ağlasığmazlıqdır. Bizim toxunduğumuz Şumer sivilizasiyası öz aktuallığı ilə əvvəlki dövrlərdə də maraqlı olmuş və əminəm ki, müasir dövrümüz üçün də maraqlı olacaq bir mövzu kimi qalacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Braidwood R.J., Braidwood L.S., Howe B., Reed C.A., Watson P.J. (eds). Prehistoric Archaeology along the Zagros Flanks. Chicago: Chicago University Press, 1983, 695 p.
2. Braidwood R.J., Howe B. Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan. Chicago: Cicago Press, 1960, 184 p.
3. История и культура Древнего Востока: Энциклопедический словарь / Д.Никольская и др. М.: Росспэн, 2008, 431 с.
4. Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.: Петербургские Востоковедение. 2006, 240 с.
5. Ситчин З. Двенадцатая планета. М.: Эксмо, 2007, 432 с.

6. Харенберг Б. Хроника человечества. 2-е изд. доп. М.: Слово, 2000, 224 с.
7. Ситчин З. Двенадцатая Планета Когда боги бежали с земли. 78 с.
<https://profilib.org/chtenie/30883/zakhariya-sitchin-dvenadtsataya-planeta-2.php>
8. Культура древнего Ближнего Востока и Эрмитаже
(<https://ros-vos.net/xxi/muz/rs/bv-ermi/>)

Summary

Nazim Huseynli

Sumerian Civilization

It has always been of interest to explore the primary source of various knowledge, ideas and inventions known to science throughout history. Different views have been put forward regarding the peoples that are presently represented by civilization and culture. Archaeological excavations and fact-based scientists mark Sumerian civilization as the first civilization in human history. Researchers in the field have discovered hundreds of evidence that Sumerians have vastly superior technology and culture than the period of time they lived. The discoveries of Sumerian civilization also played an invaluable role in the studies of Sumerian scientist S. Kramer. Kramer has brought forward that Sumerians have signed a number of “firsts” in human history, based on materials obtained from clay boards which he discovered on one of the ancient burial mounds. The conclusion that came from Sumerians was the first bicameral parliament, the first school, the first cosmology, the first pharmacology, the first "farming calendar", the first proverbs and sayings, the first literary debates, the first library catholics, the first social reform, medicine and agriculture, the first search for harmony and harmony in the world. However, all these Sumerian accomplishments have been plundered and taken over by the Hittites, the Acadians, the Assyrians, the Babils and other nations for years. As a result, many of the inventions and innovations of the Sumerian civilization have been linked to the names of other peoples, and the Sumerian name has been removed from history. Recent studies and facts are enough to prove the opposite. The analysis of the great Sumerian civilization once again proves that initial imagination about moral and honesty existing in modern civilization and the fields such as legislation, public administration, architecture, science, art and technology is originated from Sumerians. From a historical and logical point of view, Sumerian civilization has always been at the forefront of ancient civilizations, covering all areas of human activity, and thus played a key role in later cultures and civilizations. From this point of view we can say without any hesitation that Sumerian civilization is the starting point of modern civilizations.

Keywords: civilization, Sumerian, history, culture, science

Резюме

Назим Гусейнли

Шумерская цивилизация

На протяжении всей истории всегда вызывали интерес исследования знаний, представлений и первичных источников открытий, известных науке. В настоящее время выдвигаются различные мнения, связанные с народами, которым принадлежат образцы существующей цивилизации и культуры. Ученые, опирающиеся на факты и археологические раскопки, отмечают шумерскую цивилизацию, являющуюся первой цивилизацией в истории человечества. Исследователи, проводящие изыскания в этой области, обнаружили сотни доказательств того, что шумерам принадлежит культура и технология, намного опережающая свою эпоху. В обнаружении шумерской цивилизации незаменима также роль исследований ученого-шумеролога С.Крамера. На основании материалов, полученных из найденных в одном из древних курганов глиняных дощечек, он выдвинул идею о том, что в истории человечества шумеры во многом были первыми. В основе заключения, к которому пришел ученый, лежат появление у шумеров первого двухпалатного парламента, первой школы, космогонии и космологии, первой фармакологии, первого «календаря фермера», первых пословиц и поговорок, первых литературных дебатов, первого библиотечарского каталога, а также первой в истории человечества «эры героев», первых социальных реформ, медицины и сельского хозяйства, первых в мире поисков правил поведения и гармонии. Но все эти достижения шумеров на протяжении многих лет были разграблены или присвоены хеттами, аккадцами,

ассирийцами, вавилонянами и другими народами. В результате этого многие открытия и новшества, в действительности принадлежащие Шумерской цивилизации, стали представлять в связи с другими народами, а название Шумеры было стерто из истории. Однако исследований, проводимых в последние годы, и найденных фактов достаточно, чтобы доказать обратное. Анализ цивилизации Шумеров еще раз доказывает, что первые представления о чести и справедливости, законодательстве, государственном управлении, архитектуре, науке, искусстве и технологии существующих современных цивилизаций берут свое начало от Шумеров. С точки зрения историзма и логики среди древних мировых цивилизаций Шумерская цивилизация, охватывающая все области развития человека, будучи всегда на высоте, тем самым играла основную роль в последующих культурах и цивилизациях. Исходя из вышесказанного, не колеблясь можно говорить о том, что шумерская цивилизация исходная точка современных цивилизаций.

Ключевые слова: цивилизация, Шумеры, история, культура, наука

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d., prof.Cəlilov Firudin Ağası oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.